

Verankering en strategie van Nederlands buitenlandbeleid

SYNOPSIS VAN WRR-RAPPORT 85
AAN HET BUITENLAND GEHECHT

WRR

*Verankering en strategie van Nederlands
buitenlandbeleid*

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid werd in voorlopige vorm ingesteld in 1972. Bij wet van 30 juni 1976 (Stb. 413) is de positie van de raad definitief geregeld. De huidige zittingsperiode loopt tot 31 december 2007.

Ingevolge de wet heeft de raad tot taak ten behoeve van het regeringsbeleid wetenschappelijke informatie te verschaffen over ontwikkelingen die op langere termijn de samenleving kunnen beïnvloeden. De raad wordt geacht daarbij tijdig te wijzen op tegenstrijdigheden en te verwachten knelpunten en zich te richten op het formuleren van probleemstellingen ten aanzien van de grote beleidsvraagstukken, alsmede op het aangeven van beleidsalternatieven.

Volgens de wet stelt de WRR zijn eigen werkprogramma vast, na overleg met de minister-president die hiertoe de Raad van Ministers hoort.

De samenstelling van de raad is:
prof.dr. J.A. Knottnerus (voorzitter)
mw. prof.dr.ir. M.B.A. van Asselt
prof.dr. P.A.H. van Lieshout
mw. prof.dr. H.M. Prast
prof.mr. J.E.J. Prins
prof.dr.ir. G.H. de Vries
prof.dr. P. Winsemius

Secretaris: dr. W. Asbeek Brusse

De WRR is gevestigd:
Lange Vijverberg 4-5
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
Telefoon 070-356 46 00
Telefax 070-356 46 85
E-mail info@wrr.nl
Website <http://www.wrr.nl>

Verankering en strategie van Nederlands buitenlandbeleid

SYNOPSIS VAN WRR-RAPPORT 85
AAN HET BUITENLAND GEHECHT

Verantwoording

Deze publicatie is een samenvatting van het WRR-Rapport nr. 85 *Aan het buitenland gehecht. Over verankering en strategie van Nederlands buitenlandbeleid* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Het rapport *Aan het buitenland gehecht. Over verankering en strategie van Nederlands buitenlandbeleid* (ISBN 978 90 8964 301 8) is op 30 november 2010 door de Raad aangeboden aan de regering. Het rapport is te koop in de boekhandel en te bestellen bij Amsterdam University Press. Het rapport kan ook in PDF-formaat worden gedownload op www.wrr.nl.

Samenstelling: WRR

Vormgeving cover en binnenwerk: Studio Daniëls, Den Haag

© Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

1	Inleiding	7
2	Nederland in een veranderende wereld	8
3	Mogelijkheden voor een 'eigen agenda'	10
4	Heroriëntatie op Europa	17
5	Naar een nieuwe praktijk	19
6	Tot slot	22
7	Het WRR-Rapport Aan het buitenland gehecht bestellen	23

1 INLEIDING

Nederland is aan het buitenland gehecht. Weinig andere landen in de wereld zijn politiek, economisch en sociaal zozeer verweven met de wereld om ons heen. Dat maakt buitenlandbeleid tot een strategische aangelegenheid. Dit betekent dat de Nederlandse overheid alert moet inspelen op de risico's én kansen in een snel veranderende wereld.

Deze wereld is het beste te kenschetsen als hybride. Aan de ene kant is er de bekende wereld van geopolitiek en nationale staten. Kenmerkend voor deze wereld is een fundamentele verschuiving in de mondiale machtsverhoudingen naar het oosten. Aan de andere kant is er een 'netwerkwereid' die niet alleen wordt bevolkt door statelijke, maar steeds sterker ook door niet-stataelijke actoren. Van staatsgrenzen trekken deze netwerken zich weinig aan. Zo beschouwd is er geen sprake meer van *het* buitenlandbeleid van de staat, maar van vele uitingen van buitenlandbeleid in een 'gedesaggreerde staat'. Steeds vaker hebben ministeries en agentschappen eigen doelstellingen voor internationale aangelegenheden, en nemen zij autonoom deel aan internationale netwerken, vooral in Europees verband. Het gevolg hiervan is dat de vertrouwde afbakening tussen binnenland en buitenland steeds verder vervaagt.

Het overgrote deel van de Nederlanders ervaart dit anders. Voor hen is Nederland als nationale staat nog de vanzelfsprekende actor in de relaties met het buitenland. Tegelijkertijd zijn zij onzeker over de positie van Nederland in de wereld. Vertrouwde oriëntatiepunten verdwijnen en de krachtsverhoudingen in de wereld wijzigen, mede als gevolg van de financiële crisis, sneller dan de meeste burgers zich konden voorstellen. Tussen dit gevoel door de buitenwereld te worden bedreigd en de noodzaak het buitenland te koesteren ontstaat spanning.

Interne spanningen, de vervaging tussen binnen- en buitenland, en de kansen en risico's van een hybride wereld, maken een onderzoek naar de veranderde condities waarbinnen buitenlandbeleid zich manifesteert en naar de beperkingen en de mogelijkheden die dat biedt urgent. Het rapport *Aan het buitenland gehecht* wil een bijdrage leveren aan een nieuwe oriëntatie op de buitenwereld. Richtingsgevend voor dit onderzoek is de vraag hoe Nederland een buitenlandpolitieke strategie kan ontwikkelen die past bij wijzigende machtsverhoudingen in de wereld en bij het radicaal veranderde karakter van internationale betrekkingen. Ons antwoord op deze vraag is die van een heroriëntatie, die we onderbouwen door achtereenvolgens in te gaan op de wijze waarop Nederland een eigen strategisch buitenlandbeleid kan ontwikkelen, door in te gaan op Europa als dominante arena voor Nederlands buitenlandbeleid, en ten slotte op de wijze waarop strategisch buitenlandbeleid in de praktijk gebracht kan worden.

2 NEDERLAND IN EEN VERANDERENDE WERELD

De analyses die ten grondslag liggen aan dit rapport laten zien dat het karakter van de internationale betrekkingen zozeer aan verandering onderhevig is, dat zich een nieuwe context aandient waarbinnen buitenlandbeleid moet worden gevoerd. Deze context is als hybride te kenschetsen.

Aan de ene kant is er de bekende wereld van natiestaat en geopolitiek. Hier is de aandacht voor de opkomst van Azië – meer in het bijzonder van China – enorm, zelfs al heeft het tempo van deze ontwikkeling iedereen, zo lijkt het, toch overvallen. Inmiddels is de term *bric* gemeengoed, maar nog altijd is het lastig zich een voorstelling te maken van een wereld waar het centrum van dynamiek niet – en zeker niet meer exclusief – ligt in het Westen. De feitelijke ontwikkelingen spreken ondertussen boekdelen, met China als de grootste crediteur in de wereld, de grootste autoproducent, met binnenkort het grootste TGV-net, enzovoorts. Deze verschuiving heeft verstrekkende gevolgen voor internationale verhoudingen. Europa wordt hierbij simpelweg een kleinere plek in een grotere wereld en *mutatis mutandis* geldt dit ook voor de lidstaten – voor de ene meer dan voor de andere, maar toch.

Op vele terreinen woeden stevige debatten over de betekenis die deze ontwikkelingen zullen hebben. Sommigen zien eerst en vooral een geopolitieke verschuiving, waarbij de vs hun hegemoniale positie kwijt raken en de macht van China toeneemt. Zulke verschuivingen kunnen, zo leert de geschiedenis, met periodes van grote instabiliteit gepaard gaan. De vergelijking met het 19de-eeuwse Duitsland wordt in dit verband nogal eens aangehaald, een *verspätete Nation* die haar plaats in de wereld opeiste en daarmee een bedreiging werd voor de gevestigde machten. Andere stromingen zien het proces van globalisering voortgaan, waarin mensen en regio's in de wereld zo intensief met elkaar zijn verknoopt dat er geen reden meer is om in zulke 'ouderwetse' categorieën van staten-tegen-staten te redeneren. Maar dat de verschuivingen van economische dynamiek en politieke macht in de wereld ingrijpende gevolgen zullen hebben, geldt als gemeengoed.

Aan de andere kant is er de 'netwerkomgeving' die niet alleen wordt bevolkt door statelijke, maar steeds meer ook door niet-statelijke actoren. Hoewel de nationale staat een belangrijk referentiepunt zal blijven in deze omgeving, wordt ook deze steeds meer onderdeel van een weinig hiërarchisch gestructureerd netwerk van voortdurend wisselende actoren en theaters. Ngo's, bedrijven, actievoerders – geholpen door media-hypes – geven de agenda van internationale bedrijvigheid vorm, en overheden doen er wijs aan een plekje in dat netwerk te veroveren om niet te worden verrast, om te kunnen beïnvloeden en te kunnen bijsturen. Een groeiend aantal actoren en arrangementen manifesteert zich in dwarsverbanden die als het ware grenzeloos zijn. Dé buitenlandpolitiek of hét buitenlandbeleid van de Nederlandse staat bestaat, althans zo beschouwd, niet meer. Er zijn vele uitingen van

buitenlandbeleid in wat wel *desaggregated states* worden genoemd. Regelgeving en codificatie van standaarden en normen komen tot stand als uitkomsten van beraad tussen professionals (en ambtenaren) uit vele landen, die vaak meer met elkaar dan met hun respectievelijke landgenoten gemeen hebben. Verwevenheden tussen landen maken dat van onderop en via *best practices* gedragsregels, normen en praktijken tot stand komen. Van boekhoudregels tot voedselvoorschriften, van media-ethiek tot concurrentie-ethiek – het zijn allemaal terreinen waar spelers elkaar over grenzen heen vinden, elkaar de maat nemen en elkaar binden op codes, die vervolgens weer hun weg vinden in regelgeving en jurisdictie. *Cause célèbre* voor deze benadering blijft de totstandkoming van het anti-landmijnenverdrag, waar de Canadese diplomatie op het juiste moment op de *bandwagon* van enkele ngo's sprong om met hun transnationale momentum tegen landmijnen mee te liften en vervolgens als statelijke regisseur het verdrag feitelijk te verwezenlijken.

Deze 'ontgrenzing' van internationale betrekkingen manifesteert zich bij uitstek binnen de EU. De EU is niet het type reguliere multilaterale organisatie dat op een bepaald beleidsterrein ten dienste staat van lidstaten. Europa raakt aan praktisch alle terreinen, richt zich niet alleen tot staten, maar ook tot burgers, en is daarmee binnenland.

Het beleidsproces is kwetsbaarder geworden, onvoorspelbaar, en emoties kunnen soms hoog oplopen. Het maakt regie, laat staan prioritering lastig: er is veel aan de hand, het komt van alle kanten en het zit vol verrassingen. Voor zover het ministerie van Buitenlandse Zaken zich vanuit een traditionele rolopvatting beschouwt als hoedster van de betrekkingen met het buitenland, is het dan ook niet zo vreemd dat daar soms een gevoel van functieverlies de kop opsteekt en weleens de verzuchting klinkt dat 'iedereen overal maar zijn gang gaat'.

3 MOGELIJKHEDEN VOOR EEN ‘EIGEN AGENDA’

Tussen het streven naar coördinatie van buitenlandbeleid, het hybride karakter van de internationale betrekkingen, en de door velen gevoelde behoefte naar de natie staat als referentiepunt is spanning inherent. De ontwikkeling van een eigen, Nederlandse agenda in buitenlandbeleid bieden een mogelijkheid om met deze spanning om te gaan. Een dergelijke beleidsagenda dient echter te passen in de kanteling van vraagstukken die zich op buitenlands terrein voordoet.

KANTELING VAN VRAAGSTUKKEN

Internationale veiligheidsvraagstukken – oorlog en vrede – waren decennialang een soort gewelf dat boven alle andere mondiale vraagstukken zweefde. Dat gewelf was en is nog steeds het primaire terrein van aandacht van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Het vraagstuk van oorlog en vrede zelf, van veiligheid, is wezenlijk van karakter veranderd. Het is geleidelijk aan een thema dat minstens zozeer thuis hoort bij justitie en politie, als bij de strijdkrachten. Het gaat om terreurdreiging, om falende staten, om cybercriminaliteit, om religieus radicalisme, om piraterij, om een nucleair wapen in verkeerde handen. Alsof bij de afspeellijst een *random*-knop is ingedrukt. De antwoorden zijn evenzo gevarieerd. Ze vergen infiltratie en spionage, justitiële samenwerking, opbouw van rechtsorde, ontwikkeling, interreligieuze dialoog, luchtverkenning, expeditionair militair optreden; om er een paar te noemen. De ontwikkeling van de NAVO, waar Nederland decennialang een trouw bondgenoot was, laat het zien: ze opereert buiten het verdragsgebied en met telkens wisselende coalities. Landen doen soms mee, soms niet. De oude vijand, Rusland, wordt door de nieuwe NAVO-lidstaten in Midden- en Oost-Europa nog wel als vijand gepercipieerd (en Rusland draagt daar soms ook het zijne toe bij), maar hij is geworden tot wat hij nu is: een soms lastige, maar onmisbare buur, geen evidente en onbetwiste leverancier van bestaansrecht voor de NAVO. En het instituut navo worstelt zichtbaar met dit dilemma. Hoezeer en hoe terecht er ook nog waarde moet worden gehecht aan de organisatie, een overkoepelend gewelf boven internationale betrekkingen, het dominante ankerpunt, kan de organisatie ook voor Nederland niet meer zijn.

Andere vraagstukken verdringen zich om prioritaire aandacht. Het kenmerk van de internationale orde is inmiddels juist geworden dat een hiërarchie van urgentie en gewicht tussen deze vraagstukken niet meer bestaat. Daarvoor werken te veel door niets en niemand te regisseren krachten in op de agenda van internationale betrekkingen: twee vliegtuigen in het *World Trade Center* kunnen een decennium lang alle aandacht trekken naar vraagstukken als terrorisme en islamitische radicalisering, twee bankenfiasco's en een bijna-*melt-down* van het financiële stelsel kunnen het internationale tableau weer verplaatsen naar een compleet ander speelveld. Een ramp als voor de kust van Louisiana in het voorjaar van 2010 onderstreept de urgentie van een ander vraagstuk, dat van de energieschaarste en risico's van fossiele

brandstoffen. Fossiele energie is eindig, maakt Europa kwetsbaar en afhankelijk, en gebruik ervan staat ook haaks op alle noodzakelijke ambities om duurzaamheid te bevorderen. Duurzaamheid is in veel gevallen nog te duur en het bewerkstelligen van een transitie is een wereldwijde missie die ook wereldwijde aanpak vergt.

Ten slotte zijn relatief overzichtelijke nationale en regionale thema's verknoopt geraakt en onderdeel gaan uitmaken van mondiale vraagstukken, waarvoor kenmerkend is dat met verschillende actoren tegelijk op verschillende borden (de interstatelijke, intrastatelijke en non-statelijke arena) moet worden gespeeld en niemand meer een volledig beeld heeft van de wijze waarop het probleem in elkaar steekt en welke actoren erbij betrokken zijn. De optelsom is er een van veel nieuwe vraagstukken, met een onduidelijke, snel wisselende hiërarchie.

GEVOLGEN BUITENLANDBELEID

Het Nederlandse buitenlandbeleid heeft in het uitwaaiërend geheel van internationale vraagstukken de neiging daarin mee te gaan. Memories van Toelichting, regeerakkoorden en beleidsnota's leggen getuigenis af van brede ambities, voorzien van lange rijen van prioriteiten en aandachtspunten. Tegelijk probeert ons land op zoveel mogelijk fora present te zijn, ook al is er wel het besef dat zulks door de opkomst van nieuwe landen op den duur niet is vol te houden. De neiging om zoveel mogelijk te doen met zoveel mogelijk partners is in lijn met de diepgewortelde Nederlandse behoefte om zoveel mogelijk in de wereld present te zijn. Het buitenlandbeleid heeft daardoor het karakter van een donut: een brede waaier van initiatieven, maar in het midden weinig wat die initiatieven met elkaar verbindt. Het gevolg is fragmentatie van aandacht, van expertise, verlies van profiel en identificatie, en vraagtekens bij de relatie tussen buitenlandpolitieke inspanningen en het Nederlands belang.

Behalve dat de stapeling van initiatieven en de neiging om overal aan mee te doen steeds lastiger zijn te realiseren, kunnen deze ook botsen met opvattingen in de samenleving. Tot dusverre rustte het buitenlandbeleid vooral op een basis van *permissive consensus*. De bestuurlijke elite kon buitenlandbeleid ontwikkelen en uitvoeren in de wetenschap dat er over het algemeen een consensus bestond over de koers van het buitenlandbeleid. Maar deze consensus is niet vanzelfsprekend meer. Omvang en perspectief van ontwikkelingssamenwerking zijn daarvan een voorbeeld, maar ook kwesties als de uitbreiding van de EU of de deelname aan de ISAF-missie in Uruzgan duiden daarop. Vele moderne internationale vraagstukken interfereren zozeer met binnenlandse verhoudingen en opvattingen, dat buitenlandbeleid als een zaak alleen maar van deskundigen op een ministerie tot het verleden behoort.

STRATEGISCHE KEUZES

Op grond van bovenstaande bevindingen verdient het aanbeveling om veel specifiekere te zoeken naar de mogelijkheden voor een eigen agenda teneinde op beperkter terreinen meer te kunnen doen. Dit betekent kiezen, prioriteren en op zoek gaan naar terreinen waar Nederland een verschil kan maken. De eerste stap hiertoe ligt in de erkenning en bewustwording van de hybride wereld. Pas wanneer de Nederlandse overheid zich werkelijk bewust is van deze veranderingen, en erkent dat het huidige buitenlandbeleid hierop onvoldoende is aangepast, ligt de weg naar een strategischer buitenlandbeleid open.

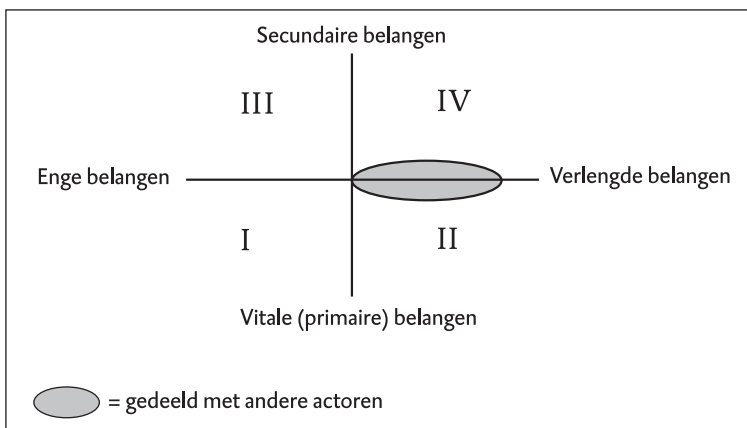
Het gaat er niet om hoe de Nederlandse overheid de opkomst van niet-statelijke actoren of de internationale activiteiten van vakdepartementen kan versterken dan wel tegengaan. Het gaat er niet om of Nederland de Europese arena wil versterken of de machtsverschuiving naar China wil tegengaan. Niet-statelijke actoren, de gedesaggregeerde staat, de Europese integratie en de opkomst van China zijn gegevenheden. Zij vormen als het ware de parameters, de onafhankelijke variabelen in de bepaling en uitvoering van het buitenlandbeleid. Van belang is vooral hoe Nederland met deze gegevenheden omgaat. Ontkent of negeert de overheid deze parameters dan vormen zij een risico. Onderkent de overheid hen echter, dan bieden zij nieuwe, soms verrassende kansen.

De volgende stap is het maken van keuzes en het stellen van prioriteiten in het Nederlandse buitenlandbeleid als geheel. De feitelijke keuzes zijn een politieke zaak, maar een transparant afwegingskader op basis waarvan heldere keuzes kunnen worden gemaakt en verantwoord is daarbij behulpzaam. Te meer omdat Nederlanders zich in het buitenlandbeleid moeten kunnen blijven herkennen, wil consistent beleid mogelijk zijn.

Drie vragen liggen aan ons afwegingskader ten grondslag:

1. *Wat is belangrijk voor Nederland?*
2. *Waar liggen de belangen van andere actoren en wat doen zij om deze te realiseren?*
3. *Waar kan Nederland het verschil maken?*

Op basis van de antwoorden op deze drie vragen is het mogelijk de vraagstukken waar Nederland voor staat en in de toekomst nog voor zal komen te staan, te wegen en te rangschikken. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen een 'vast' onderdeel van het buitenlandbeleid en een 'vrije ruimte', waarin prioriteiten kunnen worden gesteld en niches kunnen worden ontwikkeld (zie figuur 1).

Figuur 1: Nationale belangen en de voorkeursruimte voor strategische keuzes

1. Wat is belangrijk voor Nederland?

De eerste vraag kent gewicht toe aan de verschillende Nederlandse belangen; hoe belangrijker een doelstelling, hoe dichterbij de vitale (primaire) belangen, en hoe lager op de y-as in figuur 1. Nu bestaat er geen objectieve methode om de relatieve zwaarte van belangen te achterhalen. Het is echter mogelijk het geheel aan gepercipieerde nationale belangen zodanig te ontleden dat het handvatten biedt om keuzes te maken. Wij maken daarbij een onderscheid tussen vitale of primaire nationale belangen en secundaire nationale belangen. Een aantal vraagstukken zal boven elke twijfel verheven zijn: de integriteit van het Nederlandse grondgebied, de onmiddellijke veiligheid van de Nederlandse burgers, en de bescherming van de belangrijkste politieke instituties en collectieve waarden. Dit zijn de *vitale nationale belangen*. De Nederlandse overheid hoeft bij het nastreven van deze belangen geen keuzes te maken. Omdat zij essentieel zijn voor het voortbestaan van Nederland, de Nederlanders en het Nederlandse grondgebied, zal de realisering van deze belangen te allen tijde aandachtspunt zijn in het buitenlandbeleid.

Anders is dit bij vraagstukken die zich dichterbij de buurt bevinden van wat *secundaire* belangen worden genoemd. Het betreft hier bijvoorbeeld die belangen die voor het behoud en het bevorderen van veiligheid, welvaart en welzijn van het volk niet acuut en onherroepelijk in het geding zijn, maar die door een groot deel van de bevolking desalniettemin als zeer belangrijk worden gezien voor ons land. Het is hier dat de Nederlandse overheid prioriteiten dient te stellen. Een criterium dat mede aan dit keuzeproces ten grondslag ligt, is een positief antwoord op de dubbele: is het een belang dat werkelijk nationaal gedeeld wordt en is het werkelijk een belang dat voor Nederland verschil maakt?

2. *Waar liggen de belangen van andere actoren en wat doen zij om deze te realiseren?*

Het antwoord op deze tweede vraag geeft aan in hoeverre een belang alleen voor Nederland geldt – enge nationale belangen – en in hoeverre Nederland een belang deelt met andere internationale actoren, in het bijzonder de EU – de zogenaamde *extended national interests* of verlengde nationale belangen. Versterking van de duinenrij langs onze Noordzeekust is een eng nationaal belang, effectief opereren in verband met de stijging van de zeespiegelstijging is een verlengd nationaal belang.

Het antwoord op deze vraag lokaliseert een vraagstuk op de x-as van figuur 1. Hoe verder het zich nabij verlengde nationale belangen bevindt, des te groter de noodzaak en de mogelijkheden het met andere actoren, in het bijzonder binnen de EU, aan te pakken. Loopt een belang van Nederland parallel met dat van andere actoren, dan is de vervolgvraag in hoeverre deze andere actoren actie ondernemen om deze belangen te behartigen.

De meeste vraagstukken waar iets te kiezen valt, zullen zich in de rechterkwadranten van figuur 1 bevinden. Zoals wij eerder signaleerden, zijn nationale belangen steeds verder verknoot geraakt met mondiale vraagstukken en zijn de belangen van Nederland en zijn burgers onderdeel van of identiek aan de belangen van een veel groter collectief. Het wegnemen van de wortels van terrorisme is zeker een vitaal belang voor Nederland, maar Nederland is geenszins het enige land en waarschijnlijk ook niet het eerste land dat baat heeft bij het realiseren van dit belang. Nederland kan enorm veel schade ondervinden van pandemieën, maar het heeft weinig zin wanneer het zich geïsoleerd voorbereidt. Er zijn belangen die uitstijgen boven die van Nederland als collectief. Verlengde nationale belangen raken aan strategische mondiale vraagstukken. De opdracht aan de Nederlandse overheid is te bezien op welke wijze mondiale vraagstukken zich verhouden tot Nederland en de belangen van Nederlandse burgers; na te gaan waar de *meest tastbare aanhechtingspunten* tussen mondiale en Nederlandse belangen zitten, en op welke wijze en in welke mate Nederland kan en wil bijdragen aan het veiligstellen van deze mondiale belangen.

Met de antwoorden op de eerste twee vragen is het mogelijk voor een willekeurig vraagstuk de positie te bepalen in het assenstelsel. Betreft het een vitaal belang, dan verdient het de voortdurende aandacht. Om tussen de overige vraagstukken een keuze te kunnen maken, dient de Nederlandse overheid zich vooral te richten op belangen die het deelt met andere actoren, in het bijzonder met de EU (zie figuur 1). Dit zijn immers vraagstukken waarvoor Nederland niet als enige strijdt. Zij hebben voor grote groepen staten prioriteit. Dit biedt Nederland een grotere kans om samen een verschil te maken. Voor een open land als Nederland, dat met zijn afhankelijkheid van internationale handel en de internationale rechtsorde zo sterk gehecht is aan het buitenland, betekent dit dat het naderbij brengen van verlengde nationale belangen meer voordeel oplevert dan voor vrijwel elk ander land.

3. Waar kan Nederland het verschil maken?

De derde en laatste vraag draait om vermogen, capaciteit en kracht: Waar hebben wij de mogelijkheid en het potentieel om invloed uit te oefenen? Waar zijn wij relevant? Er zijn verschillende factoren die belangrijk zijn en Nederland beïnvloeden. Wij moeten onderscheid maken tussen enerzijds factoren die belangrijk zijn, die ons beïnvloeden en waar wij invloed op kunnen uitoefenen, en anderzijds factoren die wij niet kunnen veranderen en/of die niet van het grootste belang voor ons.

Het beantwoorden van de derde prioriteringsvraag vergt een deugdelijke *reality check* op de marges van de mogelijkheden van het Nederlandse buitenlandbeleid: waar kan Nederland wel verschil maken en waar niet? Alleen hij die weet waartoe hij in staat is, kan een goede afweging maken van de resultaten die binnen zijn bereik liggen. Een dergelijke *reality check* houdt daarbij terdege rekening met het hybride karakter van internationale betrekkingen. In een hybride wereld vormt geopolitiek niet meer de enige machtsbasis; *network power* is minstens zo belangrijk. Wie een goed idee en een heldere strategie heeft, kan mensen mobiliseren, agenda's beïnvloeden en in de daartoe geschikte netwerken een medespeler worden, ongeacht de landsgrootte. Kennis van zaken, expertise en contacten brengen gezag, en het kan meer voordelen dan nadelen hebben een klein land in plaats van een groot land te vertegenwoordigen.

Een van de consequenties van duidelijke keuzes is dat Nederland er vaker voor zal moeten kiezen iets niet of minder te doen. Vanzelfsprekend is het daarbij verstandig na te gaan in hoeverre deze posterioriteiten elders, bijvoorbeeld binnen de EU maar soms ook daarbuiten, kunnen worden ondergebracht. Niet vanuit de gedachte dat de Nederlandse belangen even goed door een multilaterale organisatie als door onze eigen overheid gediend worden, maar vanuit de overweging dat het afstoten van taken niet altijd tot verwaarlozing van een belang hoeft te leiden. De ambitie om strategisch buitenlandbeleid te voeren krijgt dan in de praktijk gestalte door in sommige gevallen te opteren voor het spelen van een voortrekkersrol en op andere punten meer afstand te nemen.

Naast de behartiging van vitale belangen en een strategische keuze uit een beperkt aantal verlengde belangen, verdient het aanbeveling om in het buitenlandbeleid specifieke aandacht te richten op zogenoemde 'niches'. Niches kiezen betekent, in de woorden van de vroegere Australische minister van Buitenlandse Zaken Evans, een speciale concentratie van middelen op een paar specifieke gebieden waar de kans op waardevolle en betekenisvolle resultaten het meest belovend zijn, in plaats van ernaar te streven het hele buitenlandpolitieke terrein thematisch en geografisch te bestrijken. Niches komen voort uit de gekozen prioriteiten en onderscheiden zich op drie punten van de rest van het buitenlandbeleid. Zij zijn het instrument bij uitstek waarmee Nederland zich in eigen land en in de rest van de wereld kan specialiseren en profileren. Er wordt meer budget aan besteed dan aan reguliere

activiteiten in het buitenlandbeleid, en ze worden gesteld voor langere tijd. Hierdoor bieden niches de mogelijkheid om binnen de kaders van het buitenlandbeleid een ‘eigen agenda’ te ontwikkelen die inspeelt op de omstandigheden, deskundigheden en ambities die passen bij het beeld en zelfbeeld van Nederland. De specialisatie waar de keuze voor niches toe dwingt, draagt ertoe bij dat Nederland op enkele beleidsterreinen kennis en ervaring opdoet, die het vervolgens kan inzetten als bron van invloed op het wereldtoneel. Als denkexerctie – en dus niet als uitgewerkt plan! – hebben wij geschetst hoe op de terreinen van water en klimaat, voedsel en duurzaamheid, en opbouw van internationale rechtsorde de rijke aanwezigheid van hier gevestigde, internationale ngo’s, de aanwezigheid van specifieke wetenschappelijke en technische deskundigheid, bedrijvigheid en belangen tot betekenisvolle strategische symbioses kunnen worden gesmeed die intern en extern een verschil kunnen maken en die intern en extern ook zichtbaar kunnen verbinden. Zulke verbindingen kunnen tevens helpen om de gesignaleerde spanning te overbruggen tussen vrees voor en noodzaak om de buitenwereld gretig te aanvaarden. Mondjesmaat gebeuren zulke dingen al wel, maar nooit als strategische keuze, nooit als echt speerpunt, hooguit als een van de vele, kleine activiteiten. Keuzes maken impliceert middelen elders reduceren en hierin werkelijk investeren.

Strategische keuzes betekenen niet dat alles anders moet of kan. De NAVO mag dan niet langer de centrale pijler van Nederlands buitenlandbeleid zijn, Nederland is lid van de NAVO en artikel vijf – de collectieve verdediging – is en blijft een cruciale verzekeringspolis. Bovendien is Nederland ingeweven in een reeks van internationale afspraken en verdragen. Als er schepen nodig zijn om de koopvaardijvloot bij de Somalische kust te beschermen, dan kijken de EU-landen terecht ook naar Nederland: het bezit van een grote haven en een marine schept nu eenmaal internationale verplichtingen. Maar dat laat onverlet dat andere stappen gewenst zijn om op de drukke internationale arena naast algemeen geldende afspraken en verplichtingen met eigen kerncompetenties, deskundigheden en ambities meer specifiek en consistent aanwezig te zijn, daarmee aan reputatie en profiel te werken en de eigen burgers in deze route mee te nemen. De natiestaat vormt altijd nog een wezenlijke actor in de internationale betrekkingen en een normatief instituut van identificatie tussen burgers en bestuurders. Verlengde nationale belangen kunnen als uitgangspunt dienen voor de ontwikkeling van een strategisch kader dat daar recht aan doet en tegelijk de complexe interdependentie van de internationale betrekkingen mee verdisconteert.

4 HERORIËNTATIE OP EUROPA

Europa is onze dominante arena en het is een politieke arena. Wie invloed wil uitoefenen, moet hier excelleren. Dat betekent niet het braafste jongetje uit de klas zijn, maar wel het beste. Nederland dacht lange tijd Europa voor welvaart, maar niet voor veiligheid nodig te hebben. Met een steeds politiekere Unie klopt dat niet meer. Bovendien zijn de VS als een soort garantie tegen overheersing door een van de grote Europese staten een construct uit het verleden. De roemruchte tegenstelling – nog zichtbaar bij de aanloop naar de Irak-oorlog – tussen Atlantici en Europese federalisten is een anachronisme geworden. Europa is ook het primaire vangnet in de groeiende onvoorspelbaarheid van internationale betrekkingen. Bij elke acute crisis zoeken regeringsleiders in Europa elkaar op en moeten ze in gezamenlijkheid een uitweg zoeken. Wie in deze arena excelleert heeft invloed.

Europa biedt een rijke schakering aan invloedrijke beleidsnetwerken. Een strategische oriëntatie op de relevantie ervan en het werken daarmee is essentieel om invloed in Europa uit te kunnen oefenen. Wie via de Europese band ergens in de wereld een verschil wil maken, kan soms meer plezier hebben van de *International Crisis Group*, dan van een bevriende minister van Buitenlandse Zaken. Wie Europese landbouw wil verduurzamen, kan via het Europees Parlement en Europese consumentenbonden soms interessantere golven maken dan in een raad van landbouwministers. Dat vergt een vaardigheid van de staat om zich te ontwikkelen tot een *enabling state*, dat wil zeggen tot een staat die andere partijen in de gelegenheid stelt activiteiten te ontplooiën die zowel in het belang zijn van zo'n partij als van de overheid.

Europa is ook verreweg de belangrijkste optie om in de wereld Nederlandse belangen en waarden te kunnen behartigen. Europa wordt een kleinere plaats in een grotere wereld, dat geldt voor kleinere lidstaten van een grotere EU in sterkere mate. Vanuit China zijn landen als Nederland op de radar nauwelijks zichtbaar. Europa is daarom voor Nederland niet alleen de dominante arena, maar ook de dominante schakel naar de wereld.

Zeker is ook Europa voor vele vraagstukken te klein: voedselzekerheid, energie, klimaat, financiële stabiliteit – het zijn globaliseringvraagstukken die vragen om mondiale *governance*, maar ook hier geldt dat Europa de voor de hand liggende transmissieriem is voor kleinere lidstaten om invloed uit te oefenen. Dat is lastig genoeg, omdat Europa verdeeld is en de grote lidstaten maar moeizaam bereid zijn zich in nieuwe realiteiten te schikken. Maar zelfs de groten ontdekken op soms beschamende wijze hoe zij buiten moeten wachten, zoals de *président*, de *prime minister* en de *Bundeskanzlerin* in Kopenhagen december 2009 aan den lijve moesten ondervinden. Met de geformaliseerde Europese Raad is een proces op gang gekomen waar de druk tot gezamenlijkheid sterker wordt. Voor een excellente lidstaat liggen hier kansen om te verbinden en aan reputatie te winnen.

Aan de zijlijn vaststellen dat Europa tekortschiet, helpt niet, want Europa zijn wij zelf. Dat betekent investeren in een register van vaardigheden en contacten, 'inluis-teren' en initiatieven nemen. Dit vergt een lange adem, toewijding en een gedeeld vertrouwen dat zulke inspanningen nuttig en nodig zijn. Dat betekent ook investeren in bilaterale contacten. Natuurlijk is de Nederlandse invloed op een Duitse bondskanselier beperkt – Duitsland heeft vele buurlanden – maar wie uitstekende contacten met aangrenzende deelstaten opbouwt, klinkt door in de invloedrijke Bondsraad. Als Canada daarvoor een uitgekende strategie jegens de VS heeft ontwikkeld, zou Nederland dat ook moeten kunnen. Wie gehoord wil worden kan beter als Benelux handelen, dan als een van de 27 lidstaten. Het smeden van allianties om doelstellingen te verwezenlijken vergt een lange adem en concentratie. Dit vraagt om een heroriëntatie en een doelbewuste focus op Europese plekken van betekenis en invloed. Het verdient ook aanbeveling in coalities met ons omringende invloedrijke EU-landen een constructieve rol te spelen. Bij een *Alleingang* – bijvoorbeeld de aanschaf van de JSF – moet daarom altijd eerst een rood waarschuwing-lampje gaan branden. Het zal eerder uitzondering dan regel moeten zijn.

Zoals de WRR eerder vaststelde (WRR 2007b), is het zaak om Europa te legitimeren middels resultaten, middels vertegenwoordiging, middels het afleggen van reken-schap en middels identificatie. Maar in Europa actief zijn, blijft voor de Nederlandse overheid lastig zolang de EU functioneert onder een wolk van publieke argwaan. Zolang grote groepen de Unie kunnen beschouwen als een verlengstuk van de globalisering en niet ook als een stootkussen tegen de extreme schokken ervan, zal dit een nationale overheid verlammen in haar Europese actieradius. Nederland zal er daarom werk van moeten maken om de EU, of een groep hierbinnen, mee te nemen in een koers die ook het beschermende element van Europa meer reliëf geeft. In-terne markt en consumentenbescherming alleen zijn hiervoor te weinig. Daarachter gaat ook een vraag schuil die in het achterhaalde discours van 'meer Europa' versus 'minder Europa' verloren is gegaan, namelijk: in wat voor Europa willen wij leven en willen wij onze invloed aanwenden om dit Europa naar vermogen mee vorm te geven?

Europa aanvaarden als de centrale politieke arena en de primaire schakel naar internationale vraagstukken vraagt strategie, het maken van keuzes, plannen van aanpak, het mobiliseren van netwerken, kortom, het vraagt om excellentie in deze arena.

5 NAAR EEN NIEUWE PRAKTIJK

Het ministerie van Buitenlandse Zaken is niet langer de onontbeerlijke poortwachter in het verkeer tussen ons land en de rest van de wereld. Wie dat toch nastreeft oogst voortdurend frustratie. Regie over de betrekkingen met het buitenland is door inhoud en karakter van de internationale betrekkingen voor een nationale overheid tot op zekere hoogte een illusie.

Tegelijkertijd is buitenlandbeleid dat zich overgeeft aan het vrije spel der krachten onwenselijk en onverantwoord. Een strategisch kader, zoals boven aangestipt, ondersteunt het maken van duidelijke keuzes en het daarvoor organiseren van draagvlak en *commitment*. Daartoe zijn een herbezinning op de bestaande werkwijze en een slimmere benutting van reeds aanwezige instrumenten onontbeerlijk.

ANDERS WERKEN

De Europese Raad is het belangrijkste orgaan van de politieke Europese arena. Dat betekent dat de rol van de Nederlandse minister-president geprononceerder wordt. Deze moet als eindverantwoordelijke kunnen handelen en worden gevoed met beleidsopties op uiteenlopende dossiers van vakdepartementen, om optimaal te kunnen opereren in de Europese Raad. Het ministerie van Algemene Zaken zal in feite functioneren als een ministerie van Algemene en Europese Zaken. De structuur moet daarop adequaat worden ingericht. Immers, Europa is geen buitenlandse, maar gedeels een binnenlandse zaak. Het inmiddels in werking getreden Verdrag van Lissabon vraagt om een interventie in deze zin in de Nederlandse bestuurlijke inrichting.

Het ministerie van Buitenlandse Zaken wordt dan een vakdepartement, dat zich op drie hoofdtaken concentreert. Ten eerste is daar het gemeenschappelijke buitenland- en veiligheidsbeleid van de EU dat de ministers van Buitenlandse Zaken onder voorzitterschap van de Hoge Vertegenwoordiger voor Extern Beleid gestalte moeten geven. Ten tweede is het departement vakdepartement op het terrein van externe veiligheid en is het logisch dat het strategisch verantwoordelijk is voor het instrumentarium dat bij extern veiligheidsbeleid hoort: diplomatie, ontwikkeling en defensie. (Voor ontwikkeling stelde de WRR eerder al voor om de uitvoering te professionaliseren en te verzelfstandigen (WRR 2010: 224)). Ten derde geldt het departement als het kennisdepartement bij uitstek als het gaat om de architectuur van het multilateralisme. Die kennis is voor de overheid cruciaal.

Ten slotte blijven er klassieke functies. Er zijn genoeg landen van betekenis in de wereld waar in de klassieke hiërarchie van de soevereine staat grote waarde wordt toegekend aan de formele betrekkingen van staat tot staat en waar de minister van Buitenlandse Zaken daarvan het symbool is. In zulke landen zal een minister van Buitenlandse Zaken uit Nederland eerder deuren kunnen openen dan andere Nederlandse vakministers.

INSTRUMENTEN ANDERS GEBRUIKEN

Indachtig de aanbeveling om een kabinet breed buitenlandbeleid te formuleren, is het zaak een mechanisme te ontwikkelen om prioriteiten inzichtelijk te maken en houvast te bieden voor het debat met het parlement over de strategische keuzes en de resultaten ervan. In plaats van een soort ‘verdelende rechtvaardigheid’ over diverse departementen, zou het adagium moeten prevaleren om middelen aan prioriteiten toe te delen in plaats van aan departementen. Ook moeten strategische keuzes en het bijbehorende budget per kabinetsperiode worden vastgelegd, waarna het kabinet jaarlijks een ministerraadbesluit neemt over de specifieke invulling per begrotingsjaar. Dat biedt een handvat om over strategisch buitenlandbeleid van Nederland ook een strategisch debat met het parlement te voeren.

Een wereld waarin diplomaten veel minder met diplomaten verkeren, maar een veel gevarieerder register van actoren bespelen, betekent ook daar anders werken. De discussie over de omvang van het postennetwerk gaat te zeer over de vraag of het wat minder kan. Dat kan altijd. Maar relevanter zijn flexibiliteit en professionaliteit. In het ene geval zal een ambassadeur een soort huismeester zijn voor wisselende vertegenwoordigers van vakdepartementen, in het andere geval kan met reizende ambassadeurs, met mini-ambassades, met culturele voorposten, met virtuele ambassadeurs, *event managers* of met service centers worden gewerkt.

Binnen Europa dient anders naar het postennetwerk te worden gekeken. Gegeven het feit dat er zo’n variëteit aan intern-Europese verwevenheden bestaat, zullen ambassades in EU-lidstaten eerder flexibele *shared service*-inrichtingen zijn, dan ouderwetse diplomatieke posten. Samenwerken kan met andere landen of met andere departementen. Een ambassadepost zal moeten rechtvaardigen waar de toegevoegde waarde ligt, en welke Nederlandse initiatieven of aandachtsgebieden worden gediend. Naast flexibiliteit is vakmanschap vereist. Dat kan komen van de diplomaat die kennis heeft van de omgeving en weet te verleiden, maar er is geen enkele reden om niet ook specifieke deskundigheid van elders aan te boren en te benutten. Ambtelijke loopbaankolommen hebben nu vaak tot gevolg dat verkokering in de hand wordt gewerkt – een kanteling van het internationale perspectief vraagt ook een open oog voor noodzakelijke organisatieveranderingen.

Op vele terreinen experimenteert het ministerie van Buitenlandse Zaken heel voorzichtig: er wordt soms personeel uitgewisseld met andere departementen en met bedrijven. Nederlandse ambassadeurs in het buitenland treden soms op in eigen land (*rent-an-ambassador*) en er zijn enkele zogenaamde thema-ambassadeurs. Dat zijn goede aanzetten. Dit rapport bepleit om verder te gaan en te kiezen voor een fundamenteelere aanpak.

DOELGERICHT SAMENWERKEN

In de werkwijze van de overheid jegens externe actoren dient tot uiting te komen dat internationale betrekkingen een hybride karakter hebben. Naast de onderhandelingen en samenwerking met andere staten, dient ook met niet-statelijke actoren te worden samengewerkt, systematisch, structureel en intensief. Juist voor een klein land kunnen dat belangrijke kanalen zijn om prioriteiten te realiseren. Leg bij wijze van spreken niet alleen de rode loper uit voor een nieuw Strafhof, maar ook voor de nieuwe Nederlandse vestiging van Human Rights Watch, want de internationale *civil society* is minstens zo belangrijk om zo'n activiteitencuster te dynamiseren als een internationaal verdrag van staten.

Meer samenwerking met niet-statelijke actoren vraagt om een werkwijze die niet langer alleen stoelt op regisseren, maar ook op faciliteren en verbinden. Een 'verbindingsofficier' legt niet alleen de verbindingen, maar bepaalt ook voor welke strategische keuze extra in netwerken moet worden geïnvesteerd en wie daarvoor de meest geschikte partners zijn. Een goede database om kennis en ervaring over het relevante actorennetwerk actueel te houden en te kunnen delen, is hierbij geboden. Daarbij is van belang dat bij samenwerking wordt aangegeven wat de verwachtingen zijn, waar de verschillende belangen en verplichtingen dienen te worden gerespecteerd. Een nationale overheid heeft immers een andere 'achterban' – het parlement – dan een ngo, met andere spelregels.

Nederland dient zich meer bewust te zijn van de voordelen van een centrale positie in relevante netwerken teneinde gedeelde belangen en waarden aan eigen belangen en waarden te hechten en andere partijen proactief bij de beleidsagenda te betrekken.

Regisseren en verbinden vormen als het ware aanvullende werkwijzen. Al naar gelang het onderwerp en de arena waar een onderwerp op de agenda staat, zal Nederland voor de ene of de andere benadering moeten kiezen. Het zal daarbij geen uitzondering blijken dat Nederland op sommige terreinen beide werkwijzen parallel dient aan te wenden.

6 TOT SLOT

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog telde de wereld 52 staten, met de ‘blanke’ dominions erbij 56. Een eeuw later zijn het er 193 en nog een paar meer waarover valt te twisten. Honderd jaar geleden was Europa het vanzelfsprekende centrum van de wereld en met de komst van de VS bleef het Westen dat de laatste honderd jaar. Honderd jaar geleden was Nederland een kleine neutrale staat met een imperium in Azië. Vijftig jaar geleden raakte Nederland dit kwijt en werd een prominent lid van de NAVO en de EEG van de Zes. Weer vijftig jaar later is de NAVO niet meer het anker dat het was. Nederland is een van de 27 leden van de EU. En o ja, de oud-kolonie Indonesië is lid van de G-20, Nederland bungelt, de telkens weer gedebiteerde mantra van Nederland als zestiende rijkste natie, negende handelsnatie en derde OS-natie ten spijt. De bijzondere positie van Nederland vanwege ‘de multinationals’ is ook niet meer.

Voor iedereen die kritisch is over het huidige Nederlandse buitenlandbeleid is het goed om zich van het contrast tussen de enorme veranderingen enerzijds, en de diepgewortelde patronen van denken, kijken en handelen anderzijds bewust te blijven. Tradities en reflexen manifesteren zich als karrensporen die ook na een kleine eeuw van asfalteren zichtbaar blijven.

In zekere zin is Nederland altijd een neutraal westers land gebleven en zou men het lidmaatschap van de NAVO na de Tweede Wereldoorlog een voortzetting van neutraliteit met andere middelen kunnen noemen. Overschaduwning door een grote Europese mogendheid was het aloude schrikbeeld: de VS boden hier na 1945 als veiligheidsanker soelaas en een supranationaal Europa moest binnen Europa macht vervangen door recht. Dat waren en bleven na de Tweede Wereldoorlog de fundamenten voor beleid. Buitenlandbeleid aldus ingekaderd, was ook een discours van *high politics*, voor en door een kleine verantwoordelijke, goed ingevoerde elite.

Dit alles is voorbij en dat heeft consequenties. Zulke consequenties kunnen worden ontweken door toe te geven aan de verleiding om het buitenland de rug toe te keren, maar dat staat haaks op de enorme verwevenheid met datzelfde buitenland. Of door op de oude voet door te gaan, maar dit betekent in zo’n fundamenteel veranderde buitenwereld een wandeling zonder kompas. Het zoeken naar eigentijdse aanhechtingspunten tussen Nederland en de wereld is derhalve dringend geboden. Dit rapport wijst op de ontwikkeling en aanscherping van een eigen agenda, naar een heroriëntatie op Europa, en naar omarming van de eigentijdse spelers in de internationale betrekkingen. Kortom, naar een koers waaruit moet spreken wat Nederland is: aan het buitenland gehecht.

7 HET WRR-RAPPORT AAN HET BUITENLAND GEHECHT BESTELLEN

Het WRR-Rapport *Aan het buitenland gehecht*. Over verankering en strategie van Nederlands buitenlandbeleid (ISBN 9789089643018) is te bestellen bij Amsterdam University Press,

Herengracht 221, 1016 BG te Amsterdam (info@aup.nl). De volledige tekst is te downloaden via www.wrr.nl.

 Amsterdam University Press

Weinig andere landen zijn politiek, economisch en sociaal zozeer verweven met de wereld om ons heen. Dit betekent dat de Nederlandse overheid alert moet inspelen op de risico's én kansen in een snel veranderende wereld. In het rapport *Aan het buitenland gehecht* geeft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) daartoe enkele handreikingen. Richtinggevend is de vraag hoe Nederland een buitenlandpolitieke strategie kan ontwikkelen die past bij de wijzigende machtsverhoudingen in de wereld en bij het radicaal veranderde karakter van de internationale betrekkingen. Het antwoord op deze vraag is een heroriëntatie. Dit behelst het maken van heldere keuzes, het slimmer benutten van Europa als dominante arena, en ten slotte een werkwijze die de groeiende rol van niet-statelijke spelers beter benut. Het advies onderstreept niet alleen de noodzaak van een heroriëntatie, maar laat ook zien hoe deze in de praktijk vorm kan krijgen.

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) is een onafhankelijke denktank voor de Nederlandse regering. De WRR geeft de regering gevraagd en ongevraagd advies vanuit een langtermijnperspectief. De onderwerpen zijn sectoroverstijgend en hebben betrekking op maatschappelijke vraagstukken waarmee de regering in de toekomst te maken kan krijgen.

WRR

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID